

і виходили в світ його всеосяжні томи «Історії України-Руси».

Саме дума про долю України й зумовила структуру, специфіку та глибинність задуму «Історії української літератури», які посвяту до неї. «В тяжкій добі,— писав М. Грушевський,— коли велика політична і соціальна криза розвела і поріжнила так глибоко різні часті українського громадянства, культура сього тисячолітнього нашого доробку являється тою нивою, на якій сходяться і сходитимуться поріжнені групи нашої культурної верстви,— над працею, що сто літ тому викликала наш нарід з національної лєтєрґії —

і на сторожі коло них поставлю слово!

Малим вкладом до сього діла нехай буде ся праця» (*Грушевський М.* Історія української літератури. К.; Львів, 1923. Т. 1. С. 7).

Кожна висловлена в цитаті думка має глибокий зміст.

Щонайперше — стосовно зв'язку праць «Історія України-Руси» та «Історія української літератури». Дослідник сам наголошував на різних аспектах їхньої спорідненості. Передусім у матеріалі: та частина, «яка присвячена старій письменності, в головнішій являється тільки поширеним, розвиненим та ілюстрованим текстуальними ілюстраціями повторенням того, що в короткій і стислішій формі було мною виложено двадцять і кілька літ тому, в рямях моєї «Історії України-Руси». Багато і тут, розуміється, прибуло нового, але більше в деталях» (там же, с. 7).

Та ще важливіший зв'язок внутрішній: на рівні наукового методу — історизму, що стає й домінуючим принципом сприйняття, аналізу, інтерпретації явищ,— та громадянсько-естетичної позиції. Для М. Грушевського історія рідної словесності — це, по-перше, історія розвитку оригінальної, еволюціонуючої, але цілісної естетичної системи, генетично спорідненої з буттям, долею, світосприйняттям, філософією, духовністю нації; по-друге, і голос пам'яті — і гарант грядущого народу: його відродження, державної мудрості й волі, нового культурно-естетичного поступу; а по-третє, і образ народу, його візитна картка при взаємодії з іншими — і форма пізнання інших народів та збагачення рідної культури, «проречистої книги буття нашого народу».

Метод і мета зумовлюють характер праці. «...Пишучи свою книгу,— зауважує М. Грушевський,— я не мав наміру дати підручник, компендіум, збір певно усталених фактів і докладно сформульованих висновків, котрі треба тільки вивчити» (там же, с. 5). Історичний момент розвитку нації

вимагав не спокійно-об'єктивованої, а тим більше «автономної» розповіді про суто літературні реалії (твори, письменників, жанри, роди і види, форми та художньо-стильові напрямки), а вогненного духовно-естетичного аналізу, який би не лише усталив художні смаки та переконання, а й розбудив дух, сумління, совість, громадянську мужність, волю покоління, гордість за своє славетне минуле в ім'я майбутнього, зрештою — інстинкт самозбереження. Ось чому, свідчить вчений, «стараючись сам можливо ясніше уявити собі нашу літературну творчість за поміччю культурно-історичних дослідів та індукцій, я бажав сею працею увести й інших в круг помічень — своїх власних і чужих, дослідів і студій над розвоєм нашого духовного життя і сеї його функції — словесного мистецтва, і то найширші круги нашого громадянства. Хотів дати їм відчуття і зрозуміти все те багатство почуття і гадки, краси й сили, яке вложено і заховано в нашій літературній спадщині. Бо ми володіємо в сій спадщині засобами далеко більшими, ніж хто-небудь думає і ніж думаємо ми самі. Світ не оцінив їх досі відповідно — і се не диво, коли ми самі не свідомі їх властивої ціни й міри» (там же, с. 5—6).

Особливої ваги набули проблеми концепції історії української літератури та періодизації її розвитку, оскільки на початку ХХ століття знову надзвичайно загострилося питання історичного генезису української нації як самодостатнього суверена історії.

Коротко нагадаємо: офіційні історики польсько-шляхетської й російсько-єдинонеділимської орієнтації ХV—ХІХ століть силкувалися довести, що навіть сама назва «українці» свідчить не про їхню етнічну самодостатність як нації, а лише про географічну периферійність та державно-політичну належність чи то до Польщі, чи до Росії, — навіть частина російської, у тому числі революційної, демократії початку ХХ століття силкувалася теоретично обґрунтувати колоніальний статус України. Зокрема: рішуче відмовляв українцям у праві зватися нацією та претендувати на державний суверенітет П. Струве. Розвиваючи теорію абсолютної свободи як норми існування для всіх, так і не помітив у «Філософії свободи» (1914) цілого українського народу, його національно й соціально визвольних змагань багаторічний мешканець Києва М. Бердяев. Непримиренніше за Тимчасовий уряд виступали проти українського «сепаратизму» цілі загони «малоросійських» більшовиків. І чи не найбільша трагедія початку ХХ століття сталася тоді, коли визвольні жадання української нації були підкошені озброєними арміями петроградського ре-

волюційного уряду. «Чудні, їй-Богу, ці росіяни: здається, треба тільки радіти, що ідея шириться, а вони аж вороже ставляться, що в українців трошки сили набирається»,— зболено записував 1914 року в «Щоденнику» (Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. С. 62) В. Винниченко. Та, як невдовзі переконався письменник, чудуватися не було підстав, бо «ї більшовики не були бездоганні в своєму відношенні до справи національного визволення пригнічених націй у Росії, а особливо українців. Вони так само, як меншовики й есери, в своїх емоціях і в впливаючих з цих емоцій учинках були в протиріччю з своїми теоретичними заявами й висновками. Вони також мали в собі давнє застаріле почуття пануючої, командуючої нації й з внутрішньою ворожістю ставились до прагнень українців до свого національного визволення» (Винниченко В. Відродження нації. К., 1920. С. 135—136).

Наступні роки підтвердили глибину цього аналізу та гірку правдивість висновку. Не лише сталіністи здійснювали практику знищення завойованого українським народом суверенітету, а й «патріоти» Росії від П. Сорокіна, Г. Федотова до О. Солженіцина, які «теоретично» доводили: Україна, її народ, історія, мова, культура, етнічна самодостатність — вигадка, з якою можна не рахуватися. До речі, вони самі визначали пракорені своєї політики. Як писав Г. Федотов, «не буде перебільшенням твердження, що весь духовний досвід» денационалізації не лише України, а й Росії, впроваджуваний більшовиками, «блідне перед діяльністю Петра». Тому й проголошували: знищення не лише суверенітету, а й цілих етнічних груп та мов і культур поневолених націй, коли це на користь Росії, є не злом, а благом. І якщо головне питання ХХ століття: «Чи буде існувати Росія?» — то й відповідь очевидна: щоб вона існувала — як нація і як імперія, — інші повинні асимілюватися нею. Шлях — «єдиний господарський організм» та включення інших народів і культур — «в тіло Росії».

М. Грушевський знав і причини, й наслідки як теорії, так і практики українофобів. Знав він і те, як історіософські концепції визначають не лише літературознавчу теорію, а й навіть творчу практику митців. Але, природно, не обмежувався набутками дослідників тільки реакційної орієнтації. Він всебічно й насамперед враховував корисні надбання попередників, тим більше, що були вони в чомусь і суперечливими (бо зумовленими часом і станом науки), однак різнорідними й багатими.

Прикметно: численні розділи «Історії української літератури» М. Грушевський присвячує своїм предтечам;

«Вступ» — пам'яті Михайла Максимовича, розділ «Соціально-культурна обстановка української творчості» — пам'яті Володимира Антоновича, «Старші верстви української усної традиції» — Олександра Потебні, а далі — пам'яті Павла Чубинського, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Пантелеймона Куліша...

Це мало глибокий зміст. М. Максимович, поширюючи студії української словесності, розгорнуті в XIX столітті М. Цертелєвим і продовжені згодом І. Срезневським, О. Бодянським, П. Лукашевичем, П. Кулішем, спочатку видав збірники «Малороссийские песни» (1827) та «Украинские народные песни» (1834), «Сборник украинских песен» (1849), а далі вдався до глибокого студіювання як джерел української словесності (фольклору), так і літературних пам'яток («Слово о полку Ігоревім», «Про поганство слов'ян», «Замітки про руську міфологію») народу. І його погляду відкрилась не тільки вражаюча ідейно-художня довершеність українського Слова, а й не менш вражаюча незнищенність спадкоємності та художньої системи, світоглядних основ буття нації. Велику традицію, започатковану прафольклором і «Словом о полку Ігоревім» (значення первородності цієї пам'ятки в історії української духовної культури першим переконливо показав саме Максимович), не могли перервати ні літа татаро-монгольської навали, ні лихоліття польсько-турецького гноблення, ні трагічний процес великої Руїни Гетьманщини. І саме те, що Максимович став на ґрунт історизму та системності вивчення фактів, допомогло вченому закласти основи істинно наукового літературознавства. А останнє мало тоді особливу ціну: воно повертало народові пам'ять історії та кликало творчу інтелігенцію повернутись обличчям до проблем рідного краю; водночас воно не тільки ідеологічно, а й науково викривало фальшивість як офіційно-імперської теорії «самодержавства—православія—народності», так і псевдонаукової версії Погодіна, висунутої 1856 року в «Записке о древнем русском языке», згідно з якою генезис української словесності можна було розглядати не раніше, як з XIV століття.

Вага здійсненого постане в усій повноті, коли врахуємо хоч би такі окремі факти: не лише М. Петров в «Очерках по истории украинской литературы XVII—XVIII вв...» (1911) та в «Очерках по истории украинской литературы XIX века» (1884) починав розгляд історії української літератури з драматургії XVI ст., а й навіть видатний ерудит М. Зеров у лекціях про українську художню словесність, читаних в Київському університеті в 20-х роках XX століт-

тя, починав її генезис з 1798 року — часу появи першої частини «Енеїди» І. Котляревського. Виходило, нібито ця література не має не лише юності й дитинства, а й материнського лона. А водночас, зрозуміло, й тривких традицій, рис цілісної системи; не говоримо вже — якихось міжнародних контактів, джерел та взаємовпливів. Тож по-своєму логічно, що Сталін і його поплічники розгляд історії української нації з XIV століття звели в канон, а це стало основою й історіософських, культурологічних, літературознавчих праць, що, в свою чергу, породило не тільки відповідного типу трафарети в ідеології та псевдонауці, а й комплекс «молодшого брата» у філософії та психіці, стійкі позиції версій про благодетельність запозичень і наслідувань (отже — вторинності своєї літератури), що вилилося в концепцію «впливології» не лише в літературній критиці, а й в академічних «історіях» української художньої словесності.

Щедрий засів М. Максимовича дав щедрі сходи. Якщо й далі деякі літератори сприймали й історію України, і її пісні, думи, інші види мистецтва лише як «обласну» екзотику, П. Куліш у «Записках о Южной Руси» 1856—57 років окреслює якісно інший підхід — дослідницький, з нахилом до історичних джерел. «Мене захоплювала, — зазначав він, — поетична сторона життя народу. Я ганявся за драмою, яку розіграє дрібними уривками ціле малоросійське плем'я. Етнографія зливалася для мене в одну науку з історією, а історія розкривалася в своїх етнографічних наслідках». Завдяки цьому П. Куліш не тільки планує написати «Історію» від Б. Хмельницького до нових часів, а й започатковує історичний жанр («Чорна рада»), по-своєму продовжуючи літописну прозу і X—XII, і XVII століття.

Слово — як синтез історичного досвіду народу, його творчого генія, і як наймогутніший дух, виразник характеру, долі народу, і як захисник гідності й честі нації. Слово — і як прояв індивідуальної сутності митця, і як найщедріший дар природи, здатний надихати, збагачувати, гуманізувати людей — такі уроки залишив нащадкам Т. Шевченко.

І ця концепція національної та загальнолюдської зумовленості характеру й долі Слова робить переворот у свідомості української не лише інтелігенції, а й усїєї нації, яка відроджується до історичного самоствердження.

Писати не лише про народ, а й його мовою, оскільки «вже сама ідея — особливо якщо вона свідомо — писати про маси народу їхньою мовою чи найближчою до них настільки висока і широка, що вище і ширше неї мало можна

знайти ідей» (Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. К., 1989. Т. 1. С. 379) — така ж принципова позиція й П. Житецького. На цій основі М. Драгоманов від дійсності XIX століття йде все далі в глибини історії й доходить висновку, що коріння української словесності не лише в фольклорі XV—XVIII століть, а й у словесності Київської Русі, а тому й періодизація її має починатися принаймні з того моменту.

Звернення до праглибин історії дає й інші наслідки принципового значення: Драгоманов переконується у високих достоїнствах української літератури, рішуче відхиляє теорію запозичень Пипіна, що ставила «малоросійську» словесність на грань вторинності, й дає свою інтерпретацію її взаємодії з іншими літературами. Є міграційні процеси (щодо сюжетів, мотивів, образів, форм), уважає дослідник, але вони можуть мати позитивне естетичне значення лише в структурі самодостатніх літератур. Інакше наслідування й девальвація творчості так само, як і самоізоляція, призводять до застою й відсталості.

Важливо, що масштабні досліди ведуть до принципових висновків навіть зарубіжних учених. Автор «Очерков по истории украинской литературы XVII—XVIII вв.» (К., 1911) М. Петров починав свою працю зізнанням: «Інші дивляться на київську писану літературу XVII—XVIII ст. як на один з епізодів у загальному розвитку російської літератури; я ж і раніше розглядав, і тепер маю намір розглядати її окремо, як спеціальну, самодостатню галузь літератури зі своїм певним колом екстериторіального розвитку», своїми національними основами та своєю народною мовою, завдяки чому вона й була «національною чи самим лише змістом, а чи разом і змістом, і мовою» (с. 3, 4).

Неабияку роль відіграли й праці сучасників, а то й співробітників М. Грушевського, які він уважно студіював: М. Дашкевича, О. Огоновського, О. Потебні, І. Франка, Б. Лепкого, С. Єфремова, А. Кримського. Бо ті праці були новим словом науки. Так, М. Дашкевич глибоко проаналізував не лише здобутки, а й суттєві вади дослідження Петрова, чим спонукав і інших літературознавців осяжніше, комплексніше, перспективніше розглядати літературні реалії. Так само корисним стало видання шеститомної «Історії літератури руської» О. Огоновського — за висловом І. Франка, «магазину дат і фактів», котрий змусив побачити раніше не враховуване багатство імен, жанрів, родів і видів.

Етапною стала творчість О. Потебні. «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» (1860), «Слово о полку

Йгореве. Текст и примечания», «Мысль и язык», «Про міфічне значення деяких обрядів і повір'їв», інші праці О. Потєбні ознаменували небачений не лише доти, а й після нього синтез лінгвістичного й літературознавчого, естетичного й філософського аналізу, що спонукав бачити в художніх творах не лише зовнішній і внутрішній зміст (текст і підтекст) та зовнішню й внутрішню форму, а й праглибини психіки, свідомості та підсвідомості, єдність міфологічного й реального. А І. Франко, давши аналіз «секретів поетичної творчості» та вибудувавши теорію «новітнього» («наукового») реалізму, органічно поєднав українську літературу не тільки з вітчизняною історією та фольклором, а й з найзначнішими здобутками світової класики.

І цілком природно, що в двотомному «Начерку історії української літератури», виданому на початку ХХ століття, Б. Лепкий робить хай і не в усьому переконливу, але загалом вдалу й просто необхідну спробу аналізу рідного письменства передусім із позицій естетичних. А С. Єфремов, наголошуючи на особливій — громадянсько-виховній — ролі митця і мистецтва в історії русичів, ставить ще й іншу вимогу: бачити не лише естетичну (краса — тільки міра довершеності), а й ідейно-політичну функцію літератури, бо «історія письменства... єсть насамперед історія в людській творчості і долі, а не ідеї, хоча б якими величними абсолютами вона прикривалась. Тим то історія письменства повинна давати огляд усіх ідей» (Єфремов С. Історія українського письменства, К.; Лейпціг, 1924, Т. 1. С. 16), що визначають розвій письменства. Саме з огляду на домінування чотирьох ідей в історичних обставинах («елемент свободи» для людини, «невпинна визвольна течія»; «визвольно-національна ідея»; «поступова течія народності в змісті і формі, насамперед у літературній мові»; «принцип громадського слугування письменства народові... широким масам трудящого люду») С. Єфремов не тільки аналізував та оцінював твори, а й визначав періодизацію розвитку української літератури, починаючи її з часів Київської Русі й доходячи до ХХ століття.

Ще М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка поставили українську літературу в органічно-широкий контекст духовної культури Заходу. А Кримський окреслює магістральні рамки українського наукового сходознавства. Тепер на ґрунт традиції невпинного поступу стає М. Грушевський. Його шана предтечам — історикам і літературознавцям — беззастережна. Але його кредо — творення новочасного, тобто системно-концептуального літературознавства.

М. Грушевський мав на меті написати саме Історію української літератури, яка для дослідника — це не тільки, а точніше — не стільки факти, події, особи, маси, а й внутрішній рух фізичних чи духовних явищ від їх ембріональних до розквітливих чи й згасаючих форм; вона постає для нього не тільки як уся повнота, зв'язок, взаємозалежність фактів, еволюція процесів (у даному разі — жанрів, родів і видів), а й як принцип бачення, інтерпретації їх та оцінки.

З цієї причини для М. Грушевського історія української літератури — не так сума творів чи явищ, художніх епох, як художня система, що має не тільки етапи розвитку, зовнішні (часом — наносні, не зовсім характерні) риси, а — головним чином — власну самодостатню генетичну основу й структуру, і в силу цього — не лише постійно оновлювану, динамічно-еволюційну, а й незмінну сутність, що навіть під наймогутнішими впливами світової літератури не тільки не змінює національної виразності, а ще вияскравлює її.

Вага останнього постає особливо виразною, коли врахуємо: ортодоксальні «марксистки» звинувачували М. Грушевського в перебільшенні національного фактора, приписуючи йому не просто націоналізм, а ще й буржуазний; сам же вчений мислив категоріями, масштабами загальнолюдськими, доказом чого є й те, що він постійно наголошував на необхідності всебічного взаємообміну з культурами інших народів, зокрема, на необхідності високого рівня художніх перекладів, оскільки «в способі оброблення інтернаціональних тем, в наданні їм нової оригінальної літературної краси і артистичного інтересу взагалі проявляє себе творчий геній як індивідуальний, поодиноких творців, так і колективний — цілої нації. Коли завдяки обробленню в новій версії, в новій національній сфері артистична вартість цих тем підіймається, коли вона набуває інтересних історичних прикмет — се дає високе свідoctво словесній творчості народу; коли інтернаціональні теми, попадаючи в сю сферу, втрачають літературний інтерес, блиск і гру, стираються, стають невиразними і сірими, — се свідчить про слабкість чи упадок словесної творчості» (*Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 1. С. 341). Отже, міра інтернаціоналізації духовного життя була для М. Грушевського мірою й художнього поступу народу, його творчого генія.

Проте й за цієї умови головною була для нього першооснова, ген майбутньої парості — національна сутність літератури, бо без неї численні й загалом вартісні елементи

світової естетичної скарбниці були б просто колекцією нежиттєвих абстракцій, чужим трафаретом на материнському рушникові. Тимчасом відомо: одне вбрання годиться для весілля, інше — для похорону.

Література для М. Грушевського — особливого типу духовність індивіда, що є виразником не лише його власної сутності, а й сокровенної сутності нації. Наголосимо: особливого типу художня духовність. Через це М. Грушевський не мислить історії літератури поза історією духовного генезису етносу, баченого в контексті генезису вселюдства. Але не менше важить для вченого генералізуючий принцип: «Історія літератури у всіх періодах свого розвитку мусить бути історією літератури, себто красної словесності: словесної творчості, яка підходить під естетичний критерій» (там же, с. 16).

Усе те й визначає як структуру праці, так і її метод, критерії, стиль.

Розпочинає М. Грушевський «Переднім словом», за яким іде розлогий «Вступ». Вони насичені не лише важливою інформацією, а й історико-теоретичного плану міркуваннями, що виявляють принципові позиції автора, напрям і метод дослідження.

І одразу ж виявляється новизна як підходу вченого до предмета розмови, так і його наслідків. А саме: М. Грушевський нагадує: «Література — слово, вперше вжите Цицероном в значінні літературної, властиво граматичної освіти, знання, з часом набрало значення суми писаних пам'яток» (там же, с. 8). Визначальною рисою їх стала художність, а історії літератури стали «історичними образами розвитку літературної творчості артистичної, яка підходить під вимоги естетики — вимоги краси» (там же, с. 9).

Однак кожна національна література має специфічні як особливості розвитку, так і риси. Щодо української літератури, «і так само літератури деяких інших народів, які розвивалися в подібних історичних умовах», то вона «менше відповідає сьому звичайному розумінню, тому що мусить особливо широко розкривати місце „літературі не писаній“ (суперечність уже в самім значінні) (там же), тобто — фольклору.

Принциповий момент (I), оскільки досі дослідники між усною й писемною словесністю бачили неперехідну межу, а це визначало й історичні рамки української літератури (її хронологію, періодизацію). М. Грушевський категорично наголошує: «Словесній творчості, переданій усною традицією, вона (наука.— П. К.) мусить давати велике і почес-

не місце...» (там же). Тим більше, що у нас «ні одна з тих історій літератур, які досі (на жаль, аж до 90-х років ХХ століття.— П. К.) вийшли, не знайшла відповідного місця для усної словесності» (там же), хоча, зауважує М. Грушевський, «думав у нас про се Драгоманов». Причина відома: до Грушевського фольклор не вважався літературою (белетристикою — красним письменством). Сам Грушевський доходить висновку не тільки про те, що фольклор і писемна література — дві стадії й дві форми однієї системи — художньої словесності, а й про те, що «хоч наша писана література не позбавлена творів високо цінних — більше, скажимо, ніж література болгарська, сербська, румунська і т. д., але все-таки в порівнянні з багатом усною словесністю наша писана традиція аж до останнього відродження ХІХ віку являється сорозмірно невеликим сегментом» (там же, с. 10). (Сьогочасний читач, який знає такі видання останніх десятиліть, як «Аполлонова лютня», «Українська поезія ХVІ століття», «Українська поезія ХVІІ століття», «Антологія українського оповідання», «Антологія української поезії», що в них уміщені десятки чи й сотні творів невідомих за Грушевського науці митців, може не погодитися з цією (як і з рядом інших) думкою вченого щодо кількісного співвідношення фольклорних і писемних творів, однак не зможе заперечити високої думки щодо вартості перших.) Через це М. Грушевський і уточнює: «Коли б ми хотіли зовсім точно означити завдання сеї праці, ми повинні були б назвати її „історією української красної словесності“ (там же, с. 11).

Ця концептуальна засада й стає для М. Грушевського підставою починати історію української словесності-літератури з її праоснови — фольклору.

Перший ефект такого підходу — органічність з'єднання історії етносу з історією його Слова.

Другий — у послідовності показу того, як процес колективної творчості всіх і для всіх (коли мистецтво постає не лише засобом самовираження, життя, а й формою буття) еволюціонує до панування творчості індивідуальної, і в процесі взаємодії цих тенденцій формується цілісна система національної словесності.

У цьому зв'язку привертають увагу два моменти: перший — характеристика М. Грушевським «історії літератури як наукової дисципліни» і другий — міра уваги вченого до фольклору.

М. Грушевський виявляє гідну захоплення ерудицію при висвітленні літературознавства як науки, при цьому — і загальносвітового, й вітчизняного. Характеристика праць